

Провіяний Куліш.

Характер і завдання дослідів про Куліша.

Кулішеві пощастило, як нікому може з наших визначних діячів давнішого часу, насамперед із знаменитої трійці 40—60-х років. Навіть Шевченко першої докладнішої книжки про себе—маю на думці відому працю М. Чалого—діждався лиш за 20 років по своїй смерті, та й то були це тільки матеріяли, а справжня біографія наспіла хіба аж на 37-мі роковини (книга Ол. Кониського). Костомарову пощастило ще менше: окрім популярної книжки Д. Дорошенка, що вийшла 1920 р., ми й досі не маємо праці, яка-б охоплювала життя і діяльність цього визначного привідці й теоретика української ідеї повно і всіма сторонами. Инакше з Кулішем. Вже р. 1899-го, цеб-то два роки по смерті Куліша, вийшла про його цікава і змістовна книжка (датована навіть 1897 роком) небіжчика Б. Грінченка: „П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ“ (Чернігів). Року 1900-го на сторінках „Л.-Н. Вістника“ й окремо у Львові з'являється вже ширша праця, дисертація небіжчика О. Маковея — „Панько Олелькович Кулиш. Огляд його діяльности“. Ще за рік, р. 1901-го, „Кіевская Старина“ видрукувала велику роботу теж покійного вже історика письменства В. Шенрока—„П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ“. Коли-б не рахувати навіть пізнішої книжки Д. Дорошенка („П. О. Кулиш, його життя і літературно-громадська діяльність“, Київ, 1918, друге видання в Ляйпцігу 1923 р.), то все-ж ми бачимо, що вже перше п'ятиліття по смерті письменника дало не одну, а кілька спроб синтезувати його життя і діяльність, не кажучи вже про силу документального матеріялу (листи, спомини і т. и.), що появився протягом того-ж таки короткого часу. Явище це, можна сказати, мало не єдине й виключне у всенській історії нашого письменства.

І це не випадок та й не примха вередливої долі, що своїми запізніними дарунками осипала раптом людину, яка зовсім не належала до її мазунчиків,—згадаймо, хоча-б останній період життя Кулішевого, коли письменник, хоч не забутий, то замовчуваний, у хуторській самотині доживав віку тільки вдвох з подругою-товаришем цілого життя, Ганною Барвінок. Не випадок тому, що той культ Ку-

ліша, який силкувалася була створити Ганна Барвінок, рішуче не прищепився в ширших кругах, і самотня могила письменника тільки далі провадила хуторську самотину живого Куліша. І нехай навіть де-які тодішні праці про Куліша, хоча-б напр. Шенрокова, і були інспіровані близькими до його людьми¹⁾, все-ж зовсім не суб'єктивні причини та й не родинні стосунки лежать в основі того інтересу до особи й діяльності Куліша, який ясно бачимо з присвячених йому праць. Безперечно були, та вони й досі не минулися, й об'єктивні причини, що цю постать ставили і ставлять у центрі дослідчої уваги, притягають до неї інтерес нащадків, як колись такий самий інтерес сучасників, не завжди висловлюваний і зафіксований, але раз-у-раз живий і великий. Ці об'єктивні причини коріняться насамперед у діяльності Куліша, в тому величезному сліду, який він лишає за собою в нашій новітній історії—в письменстві, в науці, в громадському житті. Але не без певного впливу була тут і сама особа Кулішева, що, як і все незрозуміливе та загадкове, навертала до себе зацікавлення, бажання зрозуміти, збагнути, висвітлити й пояснити, нарешті оцінити те, що довгий час було не виясненим і не оціненим, біля чого десятиліттями нагромаджувалось стільки непорозуміння й стояли загадавшись сучасники, а часом ламали даремно списи, силкуючись розгадати. Круту загадку завдав був Куліш і багато людей надаремне попоморочило собі голову, щоб тую загадку розв'язати...

Не треба широко тепер розводитись, чим був для України Куліш. Досить буде тільки нагадати, що він же належав до знаменитої трійці 40—60-х років, яка—Шевченко, Костомаров, Куліш—стояла на чолі всього тодішнього життя українського; що по смерті Шевченка стає він признаним загально головою й привідцею в нашому письменстві. Правда, після служби в Польщі, а надто після нещасливих літературних виступів („Історія возсоединенія Руси“ та ин.) його розвінчано і скинуто з того високого громадського становища; проте популярність його все-ж не зменшується. Навіть і розвінчаний, не згадуваний—він не став забутим. Мотронівський одлюдько, як колись Фернейський патріарх чи Яснополяньський мудрець, все-ж притягав до себе увагу всього, що тоді було свідомого на Україні. Я добре пам'ятаю, як ми, зелена молодь початку 90-х років, навчаючись українства на творах Куліша, не раз згадували його ім'я, дізнавшись, що він ще живий, та дивувалися, чому він мовчить і не озветься з своєї Мотронівки. І навіть загальний голос тодішнього старшого громадянства, що Куліш себе пережив, не міг того інтересу вбити. Для нас він все-ж був немов живим ланцюгом, що єднав нас із славними

¹⁾ Розпочинаючи друкування Шенрокової праці, редакція „Кіевской Старини“ долучила примітку: „настоящий очерк был проверен вдовой покойного Кулиша... и покойным его другом и родственником В. М. Белозерским“ („Кіевск. Старина“, 1901, кн. II, стор. 153).

часами українського відродження 40-х та 60-х років, був наочним свідком тогочасних подій і людей, був активним борцем за українські ідеали, прегарним мітом з поетизованої давнини-бувальщини. В особі Куліша була отут десь близько нас не сама історія, а й жива ще сучасність, до того-ж значною мірою неясна, не розгадана, загадкова. І мені здається, ніби саме оцей ореол нерозгаданости, загадковости що почив на Кулішеві, і викликав справжній і глибокий інтерес до його, і той інтерес реально виявився в тих про його працях, які почали зараз по смерті письменника виходити.

Але ті праці й не могли цю загадкову постать на повен зріст висвітлити. Куліш, як знаємо, не з тих людей, яких життєва путь іде простою лінією,—і щоб доглянути її в деталях—либонь неминуче треба відійти на певну далечінь. Це в один голос проказують усі, хто підходив до тієї покрученої лінії й пробував її випростати,—усі зазначають, що власне це й неможливо до якогось часу. Редакція „Кіевской Старины“, містячи з приводу смерті Куліша ліричного листа Симонова-Номиса, просто заявляє, що вона „над свежей еще могилой“ не може навіть братись до „всесторонней оценки“ особи й діяльності Куліша¹⁾. „Мы не намерены писать биографии Кулиша,—так починає свою працю і Б. Грінченко.—Его жизнь слишком близка еще к нам, результаты его деятельности далеко еще не определены, чтобы можно было это сделать с достаточной полнотой и определенностью“²⁾. Те-ж саме, тільки ще детальніше мотивоване, читаємо і в О. Маковей. „Ще, очевидно, не прийшла пора сказати крайнє слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано багато його творів і не оголошено до історії його життя всіх потрібних матеріалів, так щоби вже тепер можна в кожній справі на документах основувати свій суд про нього; ще з різних причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть його життя“³⁾. І навіть містячи вже найдокладніший досі життєпис Куліша, редакція „Кіевской Старины“ додає до його застереження, що це не останнє слово, що тільки „и может быть составлена впоследствии вполне справедливая и безпристрастная оценка как самой личности, так и ее трудов. Говорим—впоследствии,—поясняет редакция,—потому что деятели, подобные Кулишу, слишком широко раскинувшиеся в своей работе, игравшие роль не только в науке, но и в публицистике и даже в политике, не могут сразу быть оценены по достоинству современниками: слишком еще живо, а иногда болезненно, отзывается в современности та активная роль, которая выпала

¹⁾ Номис М.—П. А. Кулишъ. „Кіевская Старина“, 1897, кн. III, стор. 1.

²⁾ Грінченко Б.—П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ. Чернігів, 1899, стор. 1.

³⁾ Маковей О.—Панько Омелькович Куліш. Огляд його діяльності. „Л.-Н. Вістник“, 1900, кн. III, стор. 165.

на их долю. Вот причина, заставившая нас четыре года тому назад воздержаться от подведения каких бы то ни было итогов деятельности П. А. Кулиша и ограничиться напечатанием маленького некролога... Прошло четыре года—и мы все-ж не чувствуем себя вправе решить, что теперь наступил уже час высказать безошибочное суждение о личности и деятельности П. А. Кулиша: мало еще удалились в область прошедшего те дела, с которыми тесно были связаны жизнь и труды покойного¹⁾. Та й сам біограф Кулиша, не без вагання береться до своєї роботи, розуміючи, як він пише, „всю трудность взятой на себя задачи“. „До составления полной и исчерпывающей дело биографии,—завважає на початку своєї праці В. Шенрок,—конечно, далеко; для этого было бы необходимо предварительно привести в известность и издать все сочинения, переводы и письма Кулиша,—словом, все оставшееся от него обширное литературное наследие, чтобы была перед глазами и чувствовалась вся, едва-ли многими предполагаемая, колоссальная громада им написанного, переведенного и задуманного, чтоб иметь возможность не только вполне разобраться во всем этом, но и изучить все, что должно пролить более яркий свет на его личность и деятельность,—словом необходимо исполнить много предварительных работ, которые, не говоря о том, что они требуют многих лет, пока невозможны еще вследствие множества затруднений. Только вооружившись всем этим историко-литературным и биографическим аппаратом, можно бы представить обстоятельную и всестороннюю оценку и полный обзор деятельности Кулиша и обрисовать вполне его личность и значение для украинской и русской литературы“²⁾.

З наведених цитат ясно бачимо позицію цих перших біографів Кулиша. Але так само ясно з них проступає і те, чим ці посмертні вже досліди різняться від тих, що з'являлися за життя Кулишевого. Насамперед вони становлять собі інші завдання, бо замість того, щоб сперечатись проти тих чи інших поглядів Кулиша, вони силкуються їх пояснити, виводячи їхню генезу чи то з обставин життя, чи з суб'єктивних настроїв письменника, чи, нарешті, з сторонніх на його впливів. Отже елемент полемічний, якого так багато було в попередніх писаннях про Кулиша, тут або зовсім зникає, або ж відходить на дуже й дуже далекий план. Натомість проступає виразніш елемент апологетичний, що де в кого, напр. у Шенрока, набуває переважного і може навіть переборщеного характеру. З другого боку, ці праці, визнаючи за неможливе цілком охопити зараз постать Кулиша, ставлять і певні дезидерати що-до майбутности. Видання матеріалів і до-

¹⁾ Шенрокъ В.—П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ. Отъ редакціи. „Кіевская Старина“, 1901, кн. II, стор. 153—154.

²⁾ Там само, стор. 156—157.

кументів, як листування та згадки, видання всіх творів Куліша, на-
решті дальші над тими матеріялами і творами досліди — ось ті дези-
дерати в сфері Кулішезнавства, що їх ставлять усі дослідники, які пи-
сали про Куліша над свіжою ще могилою та по свіжих слідах. Зви-
чайно, ці дезидерати й не можна було заповнити одразу. На це треба
було багато-багато часу вже просто з фізичних причин—через те, що
матеріал був справді колосальний своїм обсягом. Але були й інші
до того перешкоди: дещо з того матеріялу й не могло з'явитися за-
раз по смерті письменника,—все те, на чому тяжіла, скажу так—за-
борона сучасности. Одно лежало під спудом, бо торкалось занадто
інтимних сторін життя людей, які були ще живі, — таке було напр.
листування з М. О. Марковичкою або Кулішів щоденник, що його
хіба дуже малою мірою міг використати в своїй праці Шенрок. Інше ж
перебувало в політичних сховках, вилежуючись по архівах тих уста-
нов, що не любили, щоб око дослідника до них зазірало,—це доку-
менти, що торкаються процесу та заслання Куліша або його спроби
переміняти підданство. Отже хоча й пощастило Кулішеві на праці
про його, але ці праці першого періоду Кулішезнавства з самої сути
річей повинні були що свідомо, а що й несвідомо проминати і ста-
вити натомість дезидерати до прийдущих, більш щасливих з цього
погляду, дослідників.

Власне саме тепер надходить час, щоб оці дезидерати повною мі-
рою справдити і тим новий розпочати період Кулішезнавства. Дещо
з них справдив був час попередній. Так, появилися вже переклади
Кулішеві з Шекспіра, біблійна праця та інші його за життя незнані
твори. Розпочато було навіть збірне видання його творів та листів
(„Сочиненія и письма“,—під редакцією Ів. Каманина), правда, з вели-
кими редакційними дефектами і до того ж припинене на V-му томі.
Проте заступити його хоч деякою мірою може видання львівської
„Просвіти“ (в серії „Руської письменности“ під ред. Ю. Романчука),
що в своїх 6-тьох компактних томах подає все головніше з Куліше-
вої творчости, окрім перекладів. Збільшився був і став приступний
дослідникові й інвентар листування Кулішевого. Але все ж цього
було мало і те, що дозволяє зазірнути до найтемніших досі періодів
і подій у житті Куліша, те розгортається перед дослідником от саме
тільки тепер, на 30-ліття від смерті письменника.

До Української Академії Наук перейшов, по смерті редактора
Кулішевих творів Ів. Каманина, рукописний фонд матеріалів, що мав
служити для того не скінченого видання. Цей фонд, що складається
з автографів Куліша, з його листування, згадок його і про його та
інших матеріалів, любовно зібраних дбайливою рукою дружини Ку-
лішевої—становить суцільний скарб і що-до біографії письменника, і що-
до пізнання його творчости. На підставі матеріалів із цього фонду вже

зроблено кілька дослідів,—частину з них надруковано, частину читач знайде і в цьому збірнику. І найголовніше тут те, що цей матеріал може бути вже весь і цілком тепер притягнутий до дослідів і використаний, бо весь він уже історія, бо весь торкається людей і інтересів, які вже цілком у минулому й які не можуть накласти свого потужного veto. Так само знято veto з матеріалів, що їх тільки революція зробила приступними для дослідника — з тих, що переходились по всяких архівах політичної поліції. І знов маємо зареєстрованого чимало матеріалу першорядної ваги і кілька дослідів, на підставі цього матеріалу зроблених. Спеціально напр. обслідувано архіви в Ленінграді і в Тулі, щоб вияснити обставини життя Кулішевого на засланні—один з таких дослідів появляється на сторінках нашого збірника. Вже з цих прикладів можна бачити, як тепер розсовуються обрії для дослідів і як сучасний дослідник може і повинен із цього скористуватись. Що-до матеріалу—він у цілком одмітніших і далеко вигідніших умовах, ніж були його попередники. Обставини тут радикально змінилися і до певної міри міняють і самий об'єкт дослідів.

Але коли змінивсь об'єкт дослідів, то мусить змінитися й спосіб його. Сучасному дослідникові не доводиться вже полемізувати, як це робили, та й не могли не робити, ті, хто писав про Куліша за його життя. Нема так само потреби в реабілітації, в апології Куліша, що силою самої реакції на попередні писання, входили до певної міри в завдання перших авторів, що пробували робити оцінку Кулішеві незабаром по його смерті: тепер не знайдеться вже людини, що наважилася-б відкидати історичні заслуги Куліша. Перед сучасним дослідником стоїть інше завдання. Він мусить насамперед поширити і розробляти поле фактів для дослідів, повишукувати й упорядкувати документальні дані, визначити їхню ціну, вагу та вірогідність і на підставі їх приступити вже до загальних висновків, до синтеза, що має охопити всю особу і всю творчість письменника. Тоді тільки й справдиться те, про що хіба мріялось редакції „Кіевской Старини“, коли вона розпочала друком працю В. Шенрока: „Мы оставляем много места для внесения в эту биографию иных страниц, с дополнениями и поправками, а так же и с иным освещением.“¹⁾ Оці інші, нові сторінки з новим, може бути, й освітленням і прийшли на чергу дня, становлять завдання нашого часу, — і тепер, здається мені, не може вже ніяких перешкод бути, щоб ті сторінки були написані.

Але чи не потерпить на тому пам'ять Куліша, чи не буде це вмаленням його заслуг і розвінчанням його особи? Такі питання, на превелике диво, у нас ще ставляться... З приводу спроби накреслити життєву драму Куліша („Без синтезу“) мені не один раз довелося

¹⁾ Там само, стор. 154.

почути саме такий закид — і устно і листовно, не один докір базувався власне на такий аргументації. Мені здається, що ставши на цю позицію, взагалі довелось-б одмовитись од усякого досліду, бо ж раз-у-раз чиясь амбіція на тому терпить чи може терпіти. Правда не може бути образлива. А тим більше для людей, що вже вийшли з зони особистих рахунків, з тієї смуги, де владно панують пристрасті. „Нас возвышающий обман“ тут просто нікого вже не височить, не підіймає вгору, як — з другого боку — нема вже і не може тут бути й „низких истин.“ Тут повинна говорити сама правда та на ній засновані висновки, нею обґрунтована оцінка. Інша річ, що можуть бути висновки випадкові, недоладная оцінка, але це вже справа логіки, такту, вміння оперувати з фактичними даними; тулити сюди образу чи особисті рахунки принаймні недоречно, та й недоцільно. І може як-раз на Кулішеві це видніше, ніж на кому іншому.

Ми знаємо, скільки палючого матеріалу зібралось було біля його особи. Ми знаємо, які завзяті змагання кипіли круг його думок та вчинків. Ми знаємо, що його ім'я було по черзі центром то майже побожної пошани, то непримиренної зненависти. І які ж наслідки? Сталось для Куліша в категоричній формі те, що він сам припускав був колись умовно для Шевченка: „само общество явилось на току критики с лопатою в руках“ і одвіяло ваговите зерно його справжніх, непропащих заслуг од легкої полови скороминущого захоплення, порожнього маріння, особистих вад. І такий провіяний, скажу так, Куліш безперечно для нас дорожчий і кращий, ніж сухозліткою вимережаний візантійський лик, або на чорне помальований образ усякої скверни. Дорожчий і кращий тому вже, що він правдивий, життєвий, що він нагадує нам ту живу людину, якою був колись Куліш, а не безплотний образ, вимріяну абстракцію, втілення тих або інших формулок, — усе одно, чи то будуть чесноти несказанні, чи такі самі вади. Може бути, — і це таки безперечно — що надруковані хоча-б і в нашому збірнику документи з доби напр. Кулішевого заслання не одну рису докинуть негативну до образу Кулішевого — нехай! І все ж самий образ, правдивий образ людини, що шукала і помилялась, підносила і падала й знову зводилась — цей образ на тому тільки виграє. В усякому разі матеріал це з категорії тих непропащих истин, яких нам винагородити не зможе ніякий „нас возвышающий обман“, що до всього ж, кінець-кінцем, і не височить нікого...

Час нам дезидерати Кулішезнавства ставити відповідно до вимог усякого досліду. Насамперед — правда, пильне студювання фактів і документів, критичне зважування та перевіряння їх, а решта... решта приложиться, само прийде наслідком твердого шукання тверезої правди, овіяного до того-ж бодай крихіткою любови до нашого минулого.